

HAYÂ SIFATININ ALLAH VE İNSAN HAKKINDA KULLANIMININ KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison Of The Use Of The Attribute Hayâ About God And Human

Doç. Dr. Mehmet TÖZLUYURT

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4422-9010>

ÖZET

İslam inancının temelini oluşturan konulardan birisi de Allah'ın sıfatlarıdır. Zira Allah'a iman etmek, Allah'ın varlığı ve birliğiyle birlikte zâtı için zorunlu olan kemal sıfatları bilmeyi, mümtenâ olan noksan sıfatlardan da O'nu tenzih etmeyi gerekli kılmaktadır. Selbî (zâtî) sıfatlar Allah ile insanın aynı zeminde buluşmasını imkânsız kılma özelliğine sahipken; irâde, basar gibi sıfatlar ise farklı biçimlerde olsa da Yüce Allah ile insanın aynı adla isimlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu noktadan hareketle insanlar, Allah'ı isimlendirmede yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için referans kaynağı olarak çoğunlukla Kur'an ve hadisleri tercih etmişlerdir. Özellikle Kur'an'da kavram bazında yer almamakla birlikte fiil formatında bulunan kelimelerden türetilerek elde edilen isim ve sıfatların Allah Teâlâ'ya verilmesi noktasında İslam âlimleri arasında farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. İnsanı hem Allah hem de toplum nazarında değerli kılan "hayâ" kavramının Allah için kullanılıp kullanılmayacağı noktasında farklı fikirler dillendirilmiştir. Bu tartışmaların temel nedeni mümkün varlık olan insanın kendisi gibi yaratılmış olan dil ve kelimelerle zorunlu varlık olan Yüce Allah hakkında konuşması ve O'nu tanımlamaya çalışması olarak ifade edilebilir. Bu itibarla makalede "hayâ" kavramının Allah Teâlâ'ya sıfat olup olamayacağı Mâtürîdî, Zemahşerî, İbn Hazm ve Fahreddîn Râzî'nin görüşlerinden hareketle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'an, İnsan, Sıfat, Hayâ.

ABSTRACT

One of the issues that form the basis of Islamic belief is the attributes of Allah. For, believing in Allah necessitates knowing the perfect attributes that are necessary for the existence and unity of Allah, and excluding Him from the imperfect attributes that are necessary. While selbi (essential) attributes have the feature of making it impossible for God and man to meet on the same ground; Adjectives such as will and basir, on the other hand, make it possible to name Almighty Allah and human beings with the same name, although in different forms. From this point of view, people mostly preferred the Qur'an and hadiths as reference sources in order to avoid misunderstandings in naming Allah. Especially, different understandings have emerged among Islamic scholars at the point of giving the names and adjectives obtained by deriving from the words that are in the form of verbs, although they do not take place on the basis of concept in the Qur'an. Different ideas have been expressed about whether the concept of haya, which makes man valuable both in the sight of Allah and in the eyes of society, should be used for Allah. The main reason for these discussions can be expressed as the human being, who is a possible being, talking about Allah, the necessary being, with the language and words created like him, and trying to define Him. In this respect, in this article, it will be tried to reveal whether the concept of haya can be an attribute of Allah, based on the views of Maturidi, Zamakhshari, Ibn Hazm and Fahreddin Razi.

Keywords: Allah, Qur'an, Human, the Attribute, Hayâ.

1. GİRİŞ

İnsanlar, Yüce Yaraticı'yı gerek afakî gerekse enfüsî delillerden hareketle tanıma yolunda çabalar sarf etmektedir. Bunun yanında O'nun tarafından nasıl görüldüğünü de merak edip araştırma konusu yapmaktadır. Bu açıdan "Yaraticı bizi, biz Yaraticı'yı nasıl görüyoruz" sorusu insanın cevap bulmaya çalıştığı önemli kelami konularından biridir. Allah'ın sıfatları meselesi de bu amaç doğrultusunda Kelam alimleri tarafından ele alınmıştır.

Yaraticı'nın sıfatları hakkında en doğru bilgi Kur'an ve sahih hadislerde bulunmaktadır. Zira Cenab-ı Hak kendisini insanlığa Kur'an'da birtakım isim ve sıfatlarla tanıtmaktadır. Bununla Allah'ın kendi katında gayb âleminde tercih ettiği insanlar tarafından bilinmeyen isim ve sıfatlarının olması da mümkündür. Bu

isim ve sıfatları Allah bildirmediği Allah'a yakın bir meleğin ya da gönderilen bir peygamberin bilmesi söz konusu değildir. Ancak Mu'tezile'ye göre Allah'ın insanlarca bilinmeyen bir sıfatının olması düşünülemez. Aksi durumda insanlar Allah'ı hakiki manada bilememiş olacaktır. Allah'ı hakiki manada bilmek ise ancak Allah'ı olduğu hal üzere bilmeye bağlıdır. Ehl-i sünnete göre ise, Yüce Allah'ın insanlar tarafından bilinmeyen sıfatlarının bulunması ihtimal dahilindedir (Nesefî, 2000: 36).

Yüce Allah zât, sıfat ve fiillerinde tek ve benzersizdir. O, bu hakikati Şûrâ 11. ayette insanlara bildirmektedir. Ancak O'nun tek olması sıfatlarının yokluğunu gerektirmez. Zira O'nun tek bir isminden birçok sıfat türeyebilmektedir. Bir bakıma Allah'ın sıfatları isimlerine göre daha geniştir. Bu hususu Beyhakî (öl. 458/1066): "Allah'ın isimleri, vahiy ve hadislerin bildirdiğiyle sınırlıdır. Aklî delillerin Allah Teâlâ'yı nitelediği bütün nitelikler ise sıfatlar kapsamındadır" (Beyhakî, h. 1313: 6-10) sözüyle dile getirir. Yüce Allah ile ilgili olarak, sıfatları olmayan ilah tarzında bir düşüncenin benimsenmesi ister istemez O'nun, Mekkeli müşriklerin taptığı iştmez, görmez, fayda ve zarar vermez bir ilah/put durumuna düşürülmesine sebep olacaktır (İbn Kayyim Cevziyye, 1972: 1/25; Mâtürîdî, 2003: 71-72). Kalam alimleri böyle bir düşünceye meydan vermemek için Allah'ın, elçileri yoluyla bildirdiği kemal sıfatlarını tasnif etmiş ve bir liste halinde sunmuşlardır. Hz. Peygamber ve ashâbı döneminde listesi yapılmamış olan ve selefin büyük çoğunluğunun olduğu gibi kabul ettiği sıfatlar, ilk kez Ebû Hanîfe (öl. 150/767) tarafından zatî ve fiilî şeklinde ikili bir taksime tabi tutulmuştur (Ebû Hanîfe, 2011: 70). Ehl-i sünnet ekolünün iki önemli âlimi olan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'de (öl. 333/944) rastlanmamakla birlikte zatî ve fiilî tarzındaki sıfat taksimi Ebû Bekr el-Bâkîllânî (öl. 403/1013) ve Beyhakî'de de görülmektedir (Bâkîllânî, 1957: 262-263; Beyhakî, 1959: 21). Sonraki âlimler tarafından da farklı sıfat tasnifleri yapılmıştır (Özler, 2015: 236-239).

İbn Kayyim, Yüce Allah'ın doksan dokuz ismini genişçe şerh eden müstakil bir eser kaleme alırken (Yılmaz, 2019:48), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111), Allah hakkında doksan dokuz isim saymakla beraber, O'nun tüm isimlerinin bunlardan ibaret olmadığını şu sözüyle dile getirir: Burada manalarını zikrettiğimiz isimler doksan dokuzdan ibaret değildir. Sadece bu kadarını saymamız, bu hususta süregelen geleneğe aykırı hareket etmemek içindir. Hem Kur'an'da hem hadislerde bu sayılanların dışında da Allah'ın isimlerinin olması son derece doğaldır" (Gazzâlî, 1984: 149; Altuntaş, 2018: 156).

Alimlerce, yapılan sıfat tasnifleri içerisinde yer almayan ifadelerin Yarattıcı için sıfat olup olamayacağı tartışma konusu olmuştur. Bunun nedeni Yüce Allah'ın kendisini, insanlarca olumsuz anlamlar yüklenen bazı kavramlarla irtibatlandırmasıdır. Mâkir/tuzak kuran, müstehzî/alay eden gibi ifadeler buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca Kur'an'da herhangi bir kusur işleme öncesinde/sonrasında ortaya çıkacak olan utanma duygusu anlamına gelen "lâ yestehyî" kelimesi de Allah'ın kendisini ifade ettiği kavramlardandır. Yapılan tasnifler incelendiğinde içerisinde "hayâ" kavramının Allah'ın bir sıfatı olduğuna dair sağlıklı bir bilgiyle karşılaşılabilmiştir. Makalede öncelikli olarak "hayâ" kavramının anlam çerçevesi üzerinde durulacaktır. Ardından Kur'an'da geçmemekle birlikte hadislerde yer alan ve daha çok insanlar için kullanılan "hayâ" kavramının Allah için kullanılıp kullanılmayacağı Mâtürîdî, İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) görüşlerinden hareketle ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. HAYÂ KAVRAMI

2.1. Hayâ Kavramının Anlamı

"Hayâ" kavramının kökenini "h-y-y" fiili oluşturmakta olup "canlı, gelişir olmak, ölümün zıddı" manalarını ifade etmektedir (İbn Fâris, 1979: 2/122; İbn Manzûr, ty.: 1075; Zebîdî 1994: 9/357). Bu fiil, "bir şeyden utanmak, çekinmek" manasını da içermektedir (İbn Fâris, 1979: 2/122; Zemahşerî, 1998: 1/227; İbn Manzûr, ty.: 1075; Zebîdî, 1994: 9/359). H-y-y fiilinden türemiş kelimeler Kur'an'da yaklaşık olarak iki yüz kere geçmektedir. Bunların bazıları üç harfli / sülâsî fiil olup, "canlı olmak" (Âl-i İmrân, 3/27; Meryem, 19/31), "yaşamak" (el-A'râf, 7/25; el-A'lâ, 87/13), "selamlamak" (en-Nisâ, 4/86; el-Mücâdele, 58/8), "yaşam ve sağlık dilemek" (Yûnus, 10/10; İbrahim, 14/23; el-Ahzâb, 33/44) gibi anlamlar ihtiva etmektedir. Aynı fiilin dört harfli formu ise "yaşatmak" (el-Mâide, 5/32; el-Câsiye, 45/26; el-Kasas, 28/4), "can vermek" (el-Hacc, 22/66), "diriltmek" (el-Bakara, 2/28, 164; en-Necm, 53/44) anlamlarına gelmektedir. Fiilin altı harfli formu olan "İstihyâ" ise "bir şeyden utanmak" anlamındadır (Cevherî, 1984: 4/2324; İbn Fâris, 1979: 2/122; Zemahşerî, 1998: 1/227; İbn Manzûr, ty.: 1079-82). Bunun yanında kelime "diri, sağ bırakmak, öldürmeyi terk etmek" anlamlarına da sahiptir (Cevherî, 1984: 4/2324; İbn Manzûr, ty.: 1080; Aracı, 2011: 7-12).

“H-y-y” fiilinden türeyen “hayâ” kavramı kimi alimlerce tarif edilmiştir. Bunlardan Râğîb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), “hayâ”yı, “insanın kötü eylemlerden sakınması veya bu fiilleri terk etmesi” olarak tanımlamıştır (İsfahânî, ty.: 139-140). Seyyid Şerif Cürçânî (öl. 816/1413), “ayıplanmaktan çekindiğinde nefsin herhangi bir eylemi yapmaktan uzak durması” şeklinde tanımladıktan sonra insanî ve nefsanî olmak üzere hayâ’nın iki türünden bahsetmiştir (Cürçânî, 1985:100).

Kadı İyâz (öl. 544/1149), hayâ kelimesini “insanlarca yadırganan veya kaçınılması gereken bir davranışı yaptığında bireyin utancının yüzüne yansıttığı bir incelik” diye ifade etmiştir (Kadı İyâz, ty.: 93). Beydâvî (ö. 685/1286) ise kelimeyi “çirkin bir eylemden kınanma endişesiyle meydana gelen ruh darlığı” olarak tanımlamıştır (Beydâvî, 1988: 1/56). Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de “nefsin, hak sahipleri hakkında aşırıya kaçmaktan ve çirkinliklerden çekinmesi” tarzında tarif etmiştir (Fîrûzâbâdî, ty.: 2/515).

2.2. Hayâ Kavramının Müradifleri

Konunun daha iyi anlaşılmasına katkısı olması için Kur’an’da anlam bakımından “hayâ” kelimesiyle benzerlik gösteren kavramlardan birkaçını kısaca açıklamakta fayda görüyoruz. Bu kavramlardan birincisi “haziye”dir. Sözlüklerde hayâ manasını da ihtiva ettiği zikredilen bu kelime, “belaya uğramak, rezil olmak, utanmak, helak olmak” manalarına gelmektedir (Cevherî, 1984: 6/2326-2327). Bu kelime ile hayâ arasındaki utanma duygusunun farkını İbn Fâris şu şekilde izah eder: “Haziye” fiilinin ifade ettiği utanma çirkin bir fiilin yapılmasından sonra sergilenen uzaklaşmadır. “Hayâ” ise kötü bir işe meyiletmeden önce duyulan ve bu sebepten dolayı nefsi sakındıran utanmadır (İbn Fâris, 1979: 2/122; İsfahânî, ty.: 140).

Hayâ kavramının müradiflerinden bir diğeri “kötülüklerin ortaya çıkmasıyla oluşan utanma, rezil olma” anlamlarını ihtiva eden “fedeha” kelimesidir (Cevherî, 1984: 7/20-21; İbn Manzûr, ty.: 3426). “*Lût, Şüphesiz benim bunlar konuklarımdır. Beni rezil etmeye yeltenmeyin. Allah’a isyan etmekten sakının, beni utandırmayın. dedi*” (Hicr, 15/68) ayetinde “fedeha” kelimesi bu manada kullanılmıştır.

Hayâ kavramının bir diğer müradifi “hayâdan dolayı dehşet içerisinde kalmak, hayrete düşmek” anlamındaki “hacile” fiilidir (Cevherî, 1984: 6/2326-2327). Ayrıca bu kelime “bir adamın utanmasından dolayı korku ve şaşkınlık içinde kalarak, sakın sessiz, adeta donmuş bir vaziyette kalması, konuşmaması”; “Utanmış, utancından yüzü kızarmış” manalarına da gelir (Fîrûzâbâdî, 1979: 3/344). Zikri geçen kavramın “hayâ” kelimesiyle benzer yönü her ikisinde de utançtan dolayı yüzün kızarması, hareketsiz kalması, yavaşlaması gibi bedende birtakım değişikliklerin görülmesidir.

Hayâ ve müradifi olan kelimelerle ilgili olarak yapılan açıklamalar değerlendirildiğinde bu kavramın, Allah’ın bir sıfatı olduğu yönünde herhangi bir açıklama getirmekten ziyade insanî özellikleri içinde barındırdığı görülmektedir.

2.3. Hayâ Kavramından Türeyen Sıfatlar

Kökü “h-y-y” fiili olup Allah için kullanılan sıfatlar da Kur’an’da yer almaktadır. Bu sıfatlardan bir tanesi Muhyî’dir. Muhyî, “can veren, yaşatan, dirilten” manasına gelip Kur’an’da hem isim hem de fiil şeklinde bulunmaktadır: “*Gerçek şu ki, dirilten ve öldüren biziz. Dönüş de bizedir*”. (Kâf, 43. Ayrıca bk. er-Rûm, 30/50; Fussilet, 41/39). Şemseddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed İbn Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî’nin (öl. 656/1258) naklettiğine göre el-Hattâbî bu ismi: “Muhyî”, ölü hücreyi harekete geçirip kendisinden diri bir varlık çıkarandır. Canlının ölümünün ardından ruhları onlara iade ederek toz toprak olmuş bedenleri diriltendir. Kalpleri marifet nuru ile aydınlatıp aktif hale getiren, toprağı ise ölümünden sonra üzerine yağmur indirerek tekrardan diriltip ondan nebatat çıkarandır” şeklinde açıklar (Kurtubî, 1995: 1/383-384).

Kur’an’da zikri geçen fiil kökünden türeyip Allah hakkında kullanılan bir diğer sıfat “Hayy”dır. “*Ey Peygamber: sen hiçbir vakit ölmeyen ve her daim canlı olan Allah’a güvenip dayan ve O’nu hamd ile tesbih et*” (Furkân, 25/58. Ayrıca bk. el-Bakara, 2/255; Mü’min, 40/65) ayeti bunun örneğidir. “Hayy”, her yönüyle eksiksiz bir hayata malik olan, gücünü kaybetmeyen ve yok olmayan demektir (Beyhakî, h. 1313: 56-57). Hayy sahibi, görme, işitme, güçlü ve irâde sahibi olmakla birlikte diğer sıfatlara da haiz olan ve mükemmel bir yaşamın tüm anlamlarını kendisinde toplayan kimsedir. Böyle özelliklere sahip yegâne varlık Allah’tır. Hayy sıfatı, Allah’ın diğer sıfatlarının da temelini oluşturmaktadır (Gazzâlî, 1983: 65).

Kur’an, hayy kelimesinden türeyen kavramlara da değinmektedir. Allah’ın vahyinin uygulanması uğrunda can verenlerin, öldükten sonra da yaşamlarını sürdürdüğü (bk. el-Bakara, 2/154; Âl-i İmrân, 3/169), “hayy” kelimesinin çoğulu olan “ahyâ” ile ifade edilmiştir (bk. İbn Manzûr, ty.: 1075-1080). Kelime Kur’an’da

“hayat” şeklinde yetmiş altı kez geçmektedir.¹ Ayrıca Kur’ân’da “dünyada yaşanan belli süre” manasında olmak üzere “mahyâ” kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir (el-En’âm, 6/162; el-Câsiye, 45/21). Yine bu kökten gelen “Yahyâ” kelimesinin, peygambere isim olarak Kur’an’da geçtiği aşikârdır (Âl-i İmrân, 3/39; Meryem, 19/7, 12; el-Enbiyâ, 21/90). İnsan dışındaki kimi varlıklar için de İlahî kelimada bu kökten türemiş olan “hayyâ” kelimesi kullanılmıştır. Nitekim Hz. Mûsâ’nın elindeki bastonun yere atıldığında hareket eden bir yılanı dönüştüğü ifade edilmek üzere “hayyâ” kelimesi kullanılmıştır (Tâhâ, 20/20). Kelimenin, bütün bu bağlamlarda ölüm, yokluk, yok olmak anlamlarına gelen “mevt” kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığı ifade edilebilir (Mukâtil b. Süleyman, 2004: 292-294). Zeccâc (öl. 311/923) başta olmak üzere kimi âlimler, Kur’an’da geçen “mâte” kelimesinden türemiş olan bir kısım kavramlar (bunların Kur’an’daki kullanımları ve anlamları için bk. Mukâtil b. Süleyman, 2004: 292-293, 289-292) ile h-y-y fiilinden türeyen kimi ifadelerle mecazî anlam vermişlerdir. Onlara göre “mâte” fiilinden türeyen mevt/mevtâ ve emvât gibi kelimeler kâfirleri; h-y-y fiilinden türeyen hayy ve ahyâ gibi kelimeler ise mü’minleri ifade etmektedir (Mukâtil b. Süleyman, 2004: 292-293; İbn Manzûr, ty.: 1077-1080).

Allah’ın istihyâdan /utanmaktan çekinmediği Kur’an’da, Allah’ın hayâ sahibi olduğuna dair rivayetler de hadis kaynaklarında yer almaktadır. Buradan hareketle konu ile ilgili ayetler ve Hz. Peygamber’in Allah’ın hayâsı konusundaki sözleri nasıl anlaşılmalıdır? İnsanî bir özelliği çağrıştıran “hayâ” sıfatı Allah için kullanılabilir mi? Bu sıfat Allah için kullanıldığında ne tür sorunları beraberinde getirir? gibi sorular akla gelmektedir.

3. BAZI ALİMLERE GÖRE HAYÂ KAVRAMI

Kur’an’da hayâ etmekle doğrudan ilgili olan durum üç ayette yer almaktadır. Birincisi Kasas 25. ayette anlatılan Hz. Şuayb’ın kızlarından birinin hayâsı; ikincisi Ahzâb 53. ayette yer alan Hz. Peygamber’in hayâsı; üçüncüsü Bakara 26. ayette müşriklerin sözlerine karşı arı, karınca, sinek gibi küçük yaratıkları örnek vermektен çekinmeyen Allah’ın hayâsıdır.

Kur’an, hayâ sıfatının bariz şekilde ortaya çıktığı iki kız kardeşten bahsetmektedir. Bunlardan birincisi Hz. Şuayb’ın kızıdır. İsmi zikredilmeyen bu kızın hayâsı Kur’an’da şu şekilde yer almaktadır: “*Sonunda iki kızdan biri utana sıkıla yürüyerek Hz. Mûsâ’ya gelip, ‘koyun sürümüzü sulamanın ücretini ödemek üzere babam seni çağırıyor’ dedi.*” (Kasas, 26/25). Hz. Ömer’den, bu kızın çokça girip çıkan cüretkâr kızlardan olmadığına dair bir söz nakledilir (Taberî, 2001: 18/218-219). İbn Kesîr (öl. 774/1372), kızın Hz. Mûsâ’ya seslenişinde edepli davranma olduğunu kaydeder. Zira bu kız, kuşku uyandırmamak için “babam seni çağırıyor” diye mutlak şekilde ona seslenmemiştir (İbn Kesîr, 2000:10/451).

Kur’an’ın yanında hadislerde de hayâ kelimesine rastlanmaktadır. Hayânın her yönüyle iyilik olduğu (Müslim, “İmân”, 60), hayânın iyilikten başka bir şey getirmediği (Buhârî, “Edeb”, 77; Müslim, “İmân”, 60) ve hayânın elçilerin sünnetlerinden olduğu (Tirmizî, “Nikâh”, 1) vurgulanmıştır. Bilhassa hayânın imandan sayıldığı “hayâ imandan bir şubedir” (Buhârî, “İmân”, 16; Müslim, “İmân”, 57-59) hadisi baş ucu bir ifade haline gelmiştir. İbn Esîr’in söz konusu hadisi yorumu: Hz. Peygamber’in “Hayâ imandandır” sözünde, yaratılıştan sahip olunan hayâ, sonradan kazanılan imandan bir parça kılınmıştır. Zira hayâ sahibi, hayâsı sayesinde günahlardan uzak durur. Bu kişide kendini hayâlı gösterme ikiyüzlülüğü yoksa, hayâ, günah ile o kişi arasına girerek o kimseyi günah işlemekten alıkoyan bir imana dönüşür. Çünkü imanın Allah’ın emirlerine uymak ve yasakladıklarından uzaklaşmak olmak üzere iki kısmı bulunmaktadır. Allah’ın yasak kıldıklarından uzaklaşmak ancak hayâ duygusuyla gerçekleştiğinden, hayâ imanın bir bölümü olmuş olur” şeklindedir (İbnü’l-Esîr, ty.: 1/470-471; Zebidî, 1994: 37/513-514). Allah’ın hayâ sahibi olduğunu ifade eden hadislerden bir diğeri “Muhakkak Allah hayâ ve ikram sahibidir. Kul dua için iki elini kaldırdığında ona bir karşılıkta bulunmadan Kendisine yönelen elleri boş çevirmekten hayâ eder” hadisidir (Tirmizî, “Da’avât”, 118. Tanrı’ya el açıldığında karşılık vereceği inancına Hristiyanlık dininde rastlanmaktadır. Aliev, 2020: 84). Bu hadis Yüce Yaratıcı’nın ne denli engin rahmet sahibi olduğunu özlü bir şekilde ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Allah’ın hayâsına vurgu yapan hadislerden bir diğeri de “Muhakkak Allah saçı ağarmış Müslümana azap etmekten sakınır.” (Hindî, 1985: 15/672) hadisidir. Zikri geçen hadis Rağîb el-İsfehânî (öl. 502/1108) tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: Burada zikredilen hayâ kavramı nefsin içe büzülmesi veya sıkılması

¹ Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) da eserinde hayat kelimesinin altı farklı kullanımına işaret etmektedir. Mukâtil buralarda hayatın, birincisi “ilk halk edilişin ve ruhun üflenişinin ardından verilen” anlamında hayat, ikincisi “el-hayy (diri) yani Mümin” anlamında hayat, üçüncüsü “kalıcılık (beqa)” manasında hayat, dördüncüsü “toprağın bitki ile canlanması” manasında hayat, beşincisi “Hz. İsa’nın ölüleri ibret için diriltmesi” manasında hayat ve altıncısı “kıyametten sonraki ebedi hayat” anlamında olduğunu zikretmektedir (Mukâtil b. Süleyman, 2004: 292-294).

anlamında değildir. Çünkü Yüce Allah bu şekilde vasıflandırılmaktan münezzehtir. Hadisle asıl vurgulanmak istenen şey o kişinin cezaya çarptırılmadan terk edilip o hal üzere bırakılacağıdır. Şüphe yok ki Allah, Hayy'dır. Yani çirkini terk edip güzel işleri yapandır (İsfehânî, ty.: 140).

Hadislerde yer alan hayâ kavramına değindikten sonra İslam düşünce dünyasına yön vermiş ve katkıda bulunmuş kimi alimlerin hayâ kavramı ile ilgili görüşlerine değinilecektir.

3.1. Mâtürîdî'ye Göre Hayâ Kavramı

İslam dünyasının önemli düşünürlerinden olan Mâtürîdî, hayâ kavramına insanın ve Allah'ın varlıksal yapılarını dikkate alarak anlamlar vermiştir. O, Kasas 25. ayette zikrolunan Hz. Şuayb'ın kızının hayâlî yürüyüşünü, insanların arasına çıkmayı adet edinmemiş, tesettürlü ve örtülü kadının yürüyüşü şeklinde tasvir etmiştir (Mâtürîdî, 2005: 8/161-162). Mâtürîdî istihyâ fiilinin yer aldığı “*kızlarınızı ise hayâtta bırakırlar*” (Bakara 2/49) ayetinde yer alan “*yestahyûne*” fiilinin ise iki farklı şekilde yorumlanabileceğini belirtir. Birincisi “*yestahyûne*” kelimesi hayâ kelimesinden türemiş olabilir. Bu durumda kelimenin anlamı ‘kadınları öldürmekten hayâ edip çekinmişlerdir’ demektir. Bunu ise kadınlardan korkmadıkları için yaptıkları ifade edilmiştir. İkincisi “*yestahyûne*” fiili “*ihyâ*” kavramından alınmış olabilir. Bu durumda ise ‘kadınları sağ bırakmış, onları katletmeyip cariyeye konumuna getirmişlerdir’ anlamı çıkar (Mâtürîdî, 2005: 1/455).

Mâtürîdî, Allah'ın hayâsı ile ilgili olan Bakara 26. ayette yer alan ‘*lâ yestahyî*’ kelimesi üzerinde durur. Mâtürîdî, ilgili ayette inanmayanların Allah Resulüne, “*senin rabbin basit hacimlere sahip olan sineği zikretmekten hiç utanmıyor mu? Halbuki yöneticiler / krallar bu tür bir şeyi dile getirmekten etmekten hayâ eder*” şeklinde ithamda bulduklarını zikreder. Bunun üzerine o, Yüce Allah'ın yeryüzünün hükümdarlarının cüssece küçük canlılara aşağılayan bir tavırla bakmaları ve onları anmaya dahi değer bulmamaları karşısında bundan çekinmediğini ifade eder.² Zira ona göre varlıksal olarak yaratıcılığın ortaya konması açısından cüssesi küçük canlıları var etmenin akıllara durgunluk veren mükemmelliği büyüklerini yaratmaktan çok daha mühimdir. İnsanların tamamı toplanıp sineği şekillendirmeye ve ona gerekli olan birtakım organları düzenlemeye var güçleriyle gayret etseler yine de başarılı olamazlar (Mâtürîdî, 2005: 1/406; Taberî, 2001: 1/423-428; İbn Kesîr, 2000: 1/324).

Mâtürîdî isimlerini zikretmediği birtakım kelimelerin hayâ kavramının Allah'a nispet edilmesi hususunda farklı fikirlere sahip olduklarını belirtir. Onlardan bir grubun Allah hakkında bu tür bir nitelemenin caiz olduğunu ileri sürdüklerini ve bu kanaatlerini, “*Allah, Müslüman iken saçları ağarmış birine ceza vermektense hayâ eder*” hadisine dayandırdıklarını ifade eder. Onların bu konudaki bir diğer delillerinin ise tekebbür/büyükleme, istihzâ/alay ve muhâdaa'/aldatmak kavramları gibi istihyâ kelimesinin de Allah'a nispet edilebileceği olduğunu belirtir (Mâtürîdî, 2005: 1/407). O, kimi alimlerin ise hayâ kavramının Allah'ın zatına nispet edilmesini caiz görmediklerini zikreder. Bu gruba göre hayâ kavramının içinde kaçınma, özsaygı gibi psikolojik etkenler bulunmaktadır. Yüce Allah ise bu tür insanî etkenlerden (bk. Binol, 2020: 112-147) münezzehtir. Mâtürîdî ise bu ayetteki hayânın rıza anlamına geldiğini belirtir. Ona göre hayâ aynı zamanda terk demek olup, “*lâ yestahyî*” terk etmez, bırakmaz anlamındadır (Mâtürîdî, 2005: 1/407).

Mâtürîdî, “*lâ yestahyî*” fiilinden türeyen hayâ sıfatının Allah için uygun olduğunu dillendirenlerin Bakara 13. ayeti delil getirdiklerini ifade eder. Kelam âlimlerinden kimileri “*aklı kat olanların asıl kendileri olduğunu bilin*” (Bakara, 2/13) ayetinin Yüce Allah tarafından mü'minler adına münafıklara karşı dile getirilmiş bir yanıt olmak üzere hakaret özelliği taşıdığını söyler. Bunun ise mekr / tuzak kurmak, keyd / hile yapmak, istihzâ / alay etmek, hidâ / aldatma vb. fiillerde olduğu gibi ilk etapta değil de gerçekleşen bir sataşmaya cevap sadedinde Allah için caiz olduğunu belirtirler. Sefihler/ süfehâ kelimesi de bu türden bir kavramdır. Mâtürîdî ise bu tür bir söylemin Allah hakkında caiz olmadığını belirtir. Zira başkalarına karşı sövgü sözlerini kullanan kimseler kınanır. Sövgü ise ancak sefihlerin sergileyebileceği bir davranıştır. İlgili ayette Allah sövgüden ziyade takip ettikleri dinin batıl, mü'minlerin inandıkları dinin ise gerçek olduğunun farkında olarak münafıkların çok kaba ve kırıcı davranış sergilediklerini haber vermektedir (Mâtürîdî, 2005: 1/285).

Mâtürîdî, içerisinde olumsuz anlamlar barındıran “*lâ yestahyî*” fiilinin Allah için sıfat olabileceğine delil getirilen bir diğer ayetin Bakara 15. ayet olduğunu belirtir. O, “*Allah da onlarla istihzâ eder*” ayeti

² Mukâil b. Süleyman, hayânın zikri geçen ayette hacimce küçük varlıkların isimlerinin zikredilmesine engel teşkil etmeyeceğini belirtir (Mukâtil b. Süleyman, 2003: 1/38).

konusunda farklı görüşleri eserinde zikreder. Birinci görüşe göre bu, Allah'ın, alay etmelerine denk bir ceza ile onlara karşılık vermesi demektir. Nisâ 142. ayetinde Allah, aldatmalarına denk ceza ile cezalandırmaktadır. Âl-i İmrân 54. ayetteki ilahî kelimeler de böyledir. Allah'a nispet edilen bu fiiller "karşılığını vermek, dengiyle cezalandırmak" şeklinde yorumlanır. "Mukabelede bulunma" haricinde insanlar tarafından gerçekleştirilen bu tür eylemler azarlanma konusu iken Allah'a nispet edilmesi söz konusu olamaz. İkinci görüşe göre kibirde olduğu gibi insanların hem cinsleriyle alay etmesi uygun değildir. Zira kişinin yaratılıştaki benzeri olan ve fitratına yerleştirilen birtakım arıza ve değişikliklerde dengi konumunda olan birini küçümsemesi doğru değildir. Allah'ın ise istihzada bulunması caizdir. İstihzada küçümseme vardır. Allah bütün bunlardan uzaktır. Mâtürîdî ilk yorumun hakikate daha yakın olduğu kanaatindedir (Mâtürîdî, 2005: 1/386-87).

Sonuç olarak Mâtürîdî'nin Allah'a sıfat olabilecek kavramlarla ilgili temel görüşü şu şekildedir: "Müslümanlar arasında kullanılmayan herhangi bir sıfatla Allah'ı vasıflandırmaktan kaçınmak ve Allah'a saygıyı ortadan kaldırma şüphesi bulunan sıfatları O'na nispet etmekten sakınmak en uygun yoldur" (Mâtürîdî, 2003: 46).

3.2. İbn Hazm'a Göre Haya Kavramı

İbn Hazm (öl. 456/1064), Allah'ın insanlarca kabullenilmesi zorunlu olan isimlerinin var olduğunu ve bunları kabul etmeyenlerin dinden çıkacağını ifade eder (İbn Hazm, 1988: 239-241, 244). Ona göre, Allah'ın isimleri tevkîfidir. Allah'ı ancak kendini isimlendirdiği şeylerle isimlendirmek ve kendisi hakkında haber verdiği şeylerle O'ndan bahsetmek mümkündür. Söz konusu isimlendirmeleri ise Allah ve Elçisi haber vermiştir. Dolayısıyla manası doğru dahi olsa Allah'ı belirli bir lafızla isimlendirmek doğru değildir. Ayrıca Müslümanların tamamı da bu hususta icmâ etmişler. Allah'ın isimleri ise, herhangi bir sıfattan türememiş, sadece naslarda ifade edilmiş âlemlerdir (İbn Hazm, 2017: 2/84-86; İbn Hazm, 1988: 276). Örneğin "Allah, göğü bina etti" (el-Mü'min 40/64) ayetini delil getirerek Allah'a, "Bânî / bina yapan" ismi verilemez. Zira "Bânî"nin, Allah'ın ismi olarak naslarda geçtiğine rastlanılmaz (İbn Hazm, 2017: 2/84). Ona göre Allah'ı eksikliklerden ve olumsuzluklardan tenzih etmek ya da O'nu övmek için naslarda olmayan kelimeleri kullanmak, yüceltme olarak değerlendirilemez. Bu tür davranışın yanlışlığı ortadadır (İbn Hazm, 2017: 2/152). İbn Hazm'a göre, Allah "bâkî/dâim, sâbit/gerçek, sahî/eli açık, cevâd/cömert, mûsir/zengin, celîd/kuvvetli, âkil, illet" gibi isimlerle isimlendirilemez (İbn Hazm, 1988: 261-262).

İbn Hazm, Allah'ın doksan dokuz isme sahip olduğu ve Hz. Peygamber tarafından bildirildiği konusunda ısrarcı davranır. Ona göre bu sayıyı fazlalaştırmak ya da noksanlaştırmak doğru değildir. İbn Hazm, Allah'ın tenzih ya da övgü için kemal vasıflar ve sıfatlarla nitelendirilmesi ve noksanlıkların O'ndan nefyedilmesi düşüncesinden hareketle sıfatların ispat edilmesini de yanlış bulur. Zira ona göre, kabul edilen sıfatlar ile nefyedilen hususlar, insanlarda veya mahlukta olan hallerdir. Örneğin, "hayat" sıfatı kabul edildiği takdirde, Allah'tan nefyedilen "ölüm" manası insanlarca bilinen ölümden başka bir şey değildir. Aynı şekilde "görmek" sıfatıyla Allah'tan olumsuzlanan "körlük" yine bilinen körlüktür. Buradan çıkan sonuç, Allah'tan nefyedilen hususların tamamı şahit olunan şeylerdir ve başka anlamlarda kullanılamazlar. Zıtları Allah için kullanılmayan sıfatların Allah hakkında kullanılması kabul edilemez (İbn Hazm, 1988: 243, 277-278).

İbn Hazm, Allah'ın diri olmasından hareketle "Hayy" ismiyle isimlendirilmesine itiraz etmez. Bununla birlikte "Hayy" isminden türetilmiş olan "hayat" sıfatını kabul etmez. Ona göre, Allah'ın bir zâtı vardır ve O, zâtı gereği diridir ve "Hayy", O'nun kendini isimlendirmek için zikrettiği özel adlardan biridir. İbn Hazm, Allah'ın hayat sahibi olmasını O'nun hikmetli fiillerin fâili olmasıyla ilişkilendirenlerin düşüncelerinin hatalı olduğunu belirtir. Ona göre bu tür iddiaya sahip olanlar, Allah'tan ölüm ve cansızlık gibi olumsuzlukları nefyetmek veya O'nun fâil, her şeye gücü yeten ve âlim olduğunu ifade etmek için delillendirme yöntemini kullanarak O'nu, "Hayy" diye isimlendirmektedirler (İbn Hazm, 2017: 2/192). Bu ise "görünmeyeni görünene kıyas etmek" temeline dayanmakta olup, Allah hakkında hatalı bir çıkarımdır. Ona göre, Allah hiçbir şekilde, yaratılmışlara benzetilemez ve onlara kıyas edilemez (İbn Hazm, 2017: 128-136). İbn Hazm, hayânın insanî bir vasıf olduğu kanaatindedir. Tevrat'ı Yahudiler için kaleme alıp ardından bunun Yüce Allah'tan veya Hz. Mûsâ'dan geldiğini iddia edenlerin hayâdan yoksun olduğunu belirtir. Hayâsı olmayan bir kimse, hiçbir delili olmaksızın, her bir kelâmı nefsinin hoşuna gidecek şekilde dönüştürmekten ve sözü, lügatte kullanımını mümkün olan doğru bir delil olmadan vazedildiği yerden alıp

başka bir yere koymaktan âciz değildir. Bu hurâfeleri onlara öğreten rahiplerinin bilgileri zayıftır ve yüzlerindeki hayâ da azdır (İbn Hazm, 2017: 1/564, 614, 722, 754).

3.3. Zemahşerî'ye Göre Hayâ Kavramı

Mütekellim ve müfessir Zemahşerî'ye göre "hayâ", utanma anlamındaki "hayîye"den türemiş olup ve "lâ tüşevvirû bâ / beni utandırmayın" anlamına gelir. (Zemahşerî, 2003: 1-2/596). Ayrıca "hayâ" insanın, kınanmaya ve ayıplanmaya sebep olabilecek bir şeyden duyduğu tedirginlik nedeniyle onu kuşatan bir kırgınlık ve çehre değişimidir. Sözelimi, "falanca kişi, şu meseleden hayâ ettiği için helâk oldu", "hayâsından öldü", "yüzünde hayânın şiddeti neticesinde oluşan helâki gördüm", "hayâ duygusunun ağırlığı altında ezilip gitti", "utancından yerinden ayrılmadı" gibi söylemler bu manada kullanılır.³ Zemahşerî, "hayâ" kelimesinin, isti'âre yoluyla, normal şartlarda kullanılmaması gereken anlamlarda da kullanıldığını Mütenebbî'nin (öl. 354/965), "develer kendilerine arz edilen suyu kabul etmeyip geri çevirmekten hayâ ettiklerinde, o suyu dışı deri kaplı kırbaya gül doldururcasına ağızlarına süze süze kibar bir şekilde alırlar, yavaş yavaş içerler" dizelerini örnek vererek ifade eder (Zemahşerî, 2003: 1-2/52-53).

Zemahşerî hayâ kavramına inanmayanlar ile inanlardaki hayânın farklılığına dikkat çekerek anlam yükler. O, inanmayanların hayâlarını Yahudiler üzerinden izah eder. Şöyle ki: "Yahudi kabileleri siyasî, ekonomik vb. gerekçelerle kendilerinden olmayan Arap kabileleriyle ittifak yapmayı adet edinmişlerdi. Kurayzaoğullarına mensup Yahudiler Arap kabilelerinden Evs; Nadîroğulları Yahudileri ise Hazreç kabilesiyle ittifak halindeydiler. Herhangi Yahudi gruptan bir kişi Arapların eline esir düştüğünde onun serbest kalması için gerekli olan fidyeyi ödemek üzere anlaşmazlık halinde olan Yahudi grupları bir araya gelmekte ve esir olanı kurtarmak için çaba sarf etmekteydiler. Onlar, Araplar tarafından "Nasıl oluyor bu? Hem onlarla savaşıyorsunuz hem de daha sonra fidyelerini ödüyorsunuz!" söylemine muhatap olmaktadır. Onlar ise bu şekilde davranmalarının hayâlarının bir gereği olduğunu şöyle izah etmektedirler: "Yahudi olan bir kimsenin fidyesini vermemiz bize emredilmiş; onlarla savaşmamız ise yasaklanmıştır. Ancak biz ortaklarımızla yapmış olduğumuz antlaşmaya ihanet etmekten de hayâ ediyoruz" (Zemahşerî, 2003: 1-2/52-53, 73).

Zemahşerî, kendilerini var eden Rablerine karşı hayâsızlık ve cüretkârlık halinde bulunan ve bu durumlarını devam ettiren insanların yanlış yolda olduklarını ifade etmek için Nisâ 108. "İnsanlardan gizlemeye yeltenirler. Ancak Allah'tan gizleme ihtiyacı hissetmezler. Halbuki Allah, onlarla beraberdir" ayetinin yeterli olduğu kanaatinde. O, istisnasız bütün insanların en ufak bir sırrın dahi Allah'tan gizli kalmayacağını çok iyi bildiklerini ifade eder. Ona göre her şey apaçık ve gün gibi ortadadır. Bu tür davranış içerisinde olanların sonuçta rezil-rüsvay olmaları kaçınılmazdır. Bu noktadan hareketle Zemahşerî, öncelikle hayâ edilmesi gereken varlığın Yüce Allah olduğunu zikreder (Zemahşerî, 2003: 1-2/257).

İnananlar ister varlıklı ister yoksul kimseler olsun hayâ onların en önemli özelliklerindedir. Bununla birlikte Kur'an hayâyı daha çok maddî durumu iyi olmayan Müslümanların bir vasfı olarak öne çıkarmaktadır. Bu grup insanlar her ne kadar ihtiyaç içinde olsalar da yaşamlarını bilmeyenler onları hayâlarından dolayı varlık içerisinde zannederler (Bakara, 2/273). Onların ancak yüzlerinin sararmışlığından, hallerindeki garibanlıktan tanınacağı ifade edilebilir. Bu konuda Hz. Peygamber'den "Hak Teâlâ çekingen, vakarlı, hayâ sahibi kimseyi sever; kırıcı, ısrarcı ve sürekli isteyeniyi sevmez" şeklinde bir hadis de nakledilmiştir. Onların istemeleri ise nezaket çerçevesinde olup ısrarı barındırmaz (Zemahşerî, 2003: 1-2/144). Zemahşerî, Müslümanların bir günah işlediklerinde Allah'ı hatırlayıp O'ndan hayâ ederek günahlarından bağışlanma dilediklerini ifade eder (bk. Âl-i İmrân, 3/135; Zemahşerî, 2003: 1-2/189).

Zemahşerî'ye göre Kur'an'da hayâ sahibi oldukları vurgulanan diğer bir grup peygamberlerdir. Peygamberlerin önemli özelliklerinden birisi, inanç ile ilgili konularda alternatifleri ortadan kaldıran bir devrimci, toplumu ilgilendiren konularda ise ıslahatçı bir tutum içerisinde olmalarıdır (Düzgün, 2015: 123). Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar genel ahlak ilkeleri peygamberlerde varlığını korumuştur. Hayâ duygusu da bu ilkelerden birisidir. Bu duygu peygamberler tarafından farklı bölgelerde, değişik zamanlarda ve farklı dillerde insanlarla buluşturulmuştur.

³ Örneğin ayak damarları ağrıyan kimse için nesiye'r-raculu; bağırsaklarından rahatsız olan hayvan için haşiye'l-feresü, incik kemiği kırılan hayvan için şaziye'l-feresu denilir. Aslında nesâ, heşâ ve şezâ birer organ isimleridir. Bu kavramlar gibi, hayîye'r-reculu tamlaması da kullanılır. Yani bu organlarında herhangi bir hastalığı ve rahatsızlığı bulunan kimsenin durumu doğrudan bu organ isimlerinden türetilen fiil ile ifade edildiği gibi, insanın yaşadığı üzüntü ve yüzündeki değişimi ifade etmek için de "hayat" tabirinden türetilen hayâ kelimesi, kuvvetinin kırılması, hayatının eksilmesi manasında kullanılır (Zemahşerî, 2003: 1-2/51-52).

Kur'an'da hayâsıyla ön plana çıkmış peygamberlerden biri Hz. Yûsuf'tur. Zemahşerî eserinde onun hayâsı ile ilgili şöyle bir rivayete yer verir: "Hz. Yûsuf kendisine bir bayanın tasallut edeceği sırada Aziz'in suretini karşısında görmüş, bir başka görüşe göre kadın kalkıp odadaki bir putu örtmüş ve 'Bizi görmesinden hayâ ederim' demiştir. Bunun üzerine Hz. Yûsuf 'İşe bak! Sen görmeyen ve işitmeyen bir varlıktan hayâ ediyorsun, ama ben her şeyi gören, işiten, kalplerde gizli olanı dahi bilen Allah'tan hayâ etmiyorum!' diye kendini suçlamıştır" (bk. Yûsuf, 12/24. Zemahşerî, 2003: 1-2/534). Zemahşerî bu gibi görüş ve yorumların, dinleri Allah'a ve peygamberlerine iftira atmaktan ibaret olan Haşvîlerin ve Cebriyecilerin uydurmaları olduğunu belirtir. Mensubu bulunduğu Mu'tezile'nin ise Hz. Yûsuf hakkında bu tür söylenti ve rivayetlerinden uzak olduğunu şu şekilde ifade eder: "Hz. Yûsuf'tan en küçük bir hata vuku bulmamıştır. Şayet aksi durum söz konusu olsaydı, tıpkı Kur'an'da Hz. Âdem'in, Hz. Nûh'un, Hz. Dâvûd'un, Hz. Eyyûb'un hataları kınanıp tövbeleri zikredilmiş olduğu gibi onun hatası da kınanır ve tövbesi zikredilirdi. Kaldı ki Allah, Hz. Yûsuf'a övgüde bulunarak onu "ihlâsı sayesinde kurtarılmış biri" olarak isimlendirmiş; böylece onun ayakların kaydığı bu makamda sabit durduğu, karşı karşıya kaldığı fiilin haramlığına dair delile ve o fiilin çirkinliğine bakarak, kararlılık sahiplerinin yaptığı gibi nefesine karşı cihad ettiği, neticede Yüce Allah'ın hem evvelkilerin kitaplarındaki övgüsüne hem de onların tasdik edicisi olan Kur'an'daki övgüsüne mazhar olduğu kesin olarak bilinmiştir (bk. Yûsuf, 12/24. Zemahşerî, 2003: 1-2/534).

Kur'an'da hayâsıyla ön plana çıkan bir diğer peygamber Hz. Eyyûb'tur. Rivayete göre Hz. Eyyûb Rum bölgesinden olup, İshâk b. Yakûb'un evladından idi. Allah onu nübüvvetle şereflendirmiş, dünya nimetlerini önüne serip ailesini ve malını çoğaltmıştır. Ardından Allah onu çocuklarının ölümüyle imtihan etmiş; evleri çocuklarının üzerine çökmüş ve hepsi aynı anda ölmüşlerdir. Sonra mallarının yok olması ve vücudunda tam on sekiz sene süren hastalıkla sınanmıştır. Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme (öl. 117/735) bu hastalığın on üç, Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) yedi sene yedi ay yedi saat sürdüğünü nakleder. Günün birinde hanımı ona: "Bu sıkıntıları bizden gidermesi için Allah'a dua etsen!" diye ricada bulunmuştur. Hz. Eyyûb hanımının bu isteğine: "Sıkıntısız günlerimiz ne kadar sürmüştü bizim?" diye karşılık vermiştir. Hanımı: "Seksen sene kadar" deyince, Hz. Eyyûb hayâsını ortaya koyan şu ifadeyi dile getirmiştir: "İmtihan günlerim rahat ve huzurlu günlerime ulaşmadan Allah'a el açıp sıkıntımı gidermesini istemekten hayâ ederim!" (Enbiyâ, 23/83-84. Zemahşerî, 2003: 1-2/739. Krş. Mukâtil b. Süleyman, 2003: 1/38).

Hayâsıyla tüm insanlığa örnek olan bir diğer peygamber ise Hz. Muhammed'dir. O, bütün peygamberler gibi isteyenini geri çevirme davranışından hayâ eden bir elçidir. Ahzâb 53. ayette, bazı Müslümanların Allah'ın elçisinin evine uygun olmayan zamanlarda gelip onu rahatsız ettikleri, ancak onun, hayâsından dolayı bu hoşnutsuzluğunu dile getiremediği belirtilir. Yüce Allah; ona akrabalarından, düşkünden ve yolcudan gelen istekleri karşılamaması durumunda ise "Eğer sen kendin dahi rabbinden umduğun bir lütfu beklemek durumunda / ihtiyaç içinde olduğun için onlara ilgi gösteremiyorsan, hiç değilse kendilerine rahatlatıcı bir söz söyle!" (İsrâ, 17/28) telkininde bulunmuştur. Zira Hz. Peygamber kendisinden bir şey istendiği zaman, eğer elinde verecek bir şey yoksa hayâsından dolayı susardı (Zemahşerî, 2003: 1-2/633).⁴

Zemahşerî, insanların hayâ duygusu ile ilgili bilgilerin yanında Allah'ın hayâsı konusuna da değinir. O, kâfirlerin küçücük şeylerin misal olarak verilmesini garip karşılayarak Allah'ı hayâsızlıkla suçladıkları Bakara 26. ayetin hiç de yadırganıp garip karşılanacak bir durum olmadığını ifade etmek üzere vahy edildiğini belirtir. O, Kur'an'daki "temsillerin" bulunuşunu gayenin anlaşılması, anlamın bütün açıklığıyla ortaya çıkması ve şüphe içerisinde olanın görünürde olana yaklaştırılması olarak zikreder. Buna göre temsil ile anlatılmak istenen husus büyükse, verilen misalin büyüklüğü de buna göre olur; aksine temsil ile anlatılmak istenen şey bayağı ise, misal de bu oranda olur. Büyüklük ve bayağılık ise verilen misale bakılarak ölçülmez, bu ancak temsil ile anlatılmak istenen şeyin gerektirdiği bir durumdur. Örneği veren kişi buna göre hareket eder. Nitekim apaçık ortada olan hakikati anlatmak için "ışık" ve "nûr" gibi misaller verilirken, tam aksi nitelikte olan bâtil için "karanlık" misali verilir (Zemahşerî, 2003: 1-2/51. Ayrıca bk. Beydâvî, 1988: 1/56-57).⁵

⁴ İnsan kimi zaman kendisi için bile şeffaf davranmaktan uzak olabilmektedir. Bu nedenle de kişiler arasında tam bir şeffaflık oluşturmak söz konusu değildir. Bu beklenen bir davranış da değildir. İnsanlar arasında var olan ilişkiyi canlı tutan da bu şeffaf olmayıştır (Han, 2020: 18). Hz. Peygamber'in uygulamalarında hayâ kavramı için (bk. Pırlanta, 2015: 645)

⁵ İnkarcıların, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği Bakara 26. ayette sineğin yaratılması olayını Allah'ın hayâsızlığı ile ilişkilendirmelerinin yanlışlığı Zygmunt Bauman J.M.Coetzee'den naklettiği şu ifadede de çıkarılabilir. Şöyle ki "bir sineğin sıfırdan nasıl yaratıldığına dair çok küçük dahi olsa bir fikri olmayan kimselerin, sineğin yaratılmasının insandan çok daha yüksek bir aklın ürünü olduğunu dile getirenleri entelektüel açıdan hor göremez." (Bauman-Obirek: 2018: 53).

Zemahşerî'ye göre müşriklerin Allah'a ortak koştukları putların durumu, zayıflık ve gevşeklik konusunda daha aşağısı ve bayağısı olmayan "örümcek ağı"na benzetilmiştir (Ankebût 29/41). Ayrıca müşriklerin ilah olarak benimsedikleri putların sinekten daha değersiz oldukları anlatılmak için onlara "sivrisinek ve ondan da küçüğü" benzetmesi yapılmıştır. Zikredilen bu misalde yadırganacak, türedi bir şeymiş gibi garip karşılanacak bir durum söz konusu değildir. Misali verene, "sivrisinek örneği vermektен hayâ et!" şeklinde bir itirazda bulunulamaz. Zira benzetilenle benzeyen tamamen denk düştüğünden ve de maksat hâsıl olduğundan bu tür bir örneği veren söyleminde haklı olup, verdiği örnek son derece makuldür (Zemahşerî, 2003: 1-2/52).

O, Allah Teâlâ'nın hayâ ile nitelendirilmesinin caiz olmadığını benimseyenlerin görüşlerini zikreder. Onlara göre Allah'ın değişim, korku ve kınanma gibi duygulara sahip olduğunu düşünmek uygun değildir. Bu düşüncelerini Selmân-ı Fârisî (öl. 35/655) kanalıyla gelen "Muhakkak Allah Hayy'dır, Kerîm'dir; kul O'na ellerini açıp dua ettiğinde onu eli boş döndürmekten hayâ eder ve onun ellerine hayır ihsan eder" hadise dayandırır (Ebû Davut, "Vitr", 23; Tirmizi, "Da'avât", 104; İbn Mâce, "Duâ", 13). Zemahşerî ise burada temsilî bir kullanımın olduğunu belirtir. Ona göre bu temsilde Allah'ın kulun duasına karşılık vermemeyi terk etmesi; kendisine el açan muhtacın halinden hayâ edip onu geri çevirmeyi reddeden varlıklı kimsenin durumuna benzetilmiştir. Yani burada, "Allah, bir sivrisineğin hacimce küçük oluşuna bakıp onu örnek olarak göstermekten çekinen / utanan kimsenin yaptığı gibi yapmaz, aksine konunun iyi ve doğru anlaşılmasına katkısı olacaksa sivrisineği misal göstermekten hayâ etmez" denilmek istenmiştir (Zemahşerî, 2003: 1-2/52. Ayrıca hadislerde temsile dair örnekler için bk. Akgül, 2020:78-79).

3.4. Fahrüddîn Râzî Göre Hayâ Kavramı

Fahrüddîn Râzî'ye (öl. 606/1210) göre "hayâ", ayıplanma ve eleştirilme korkusu ile insanda ortaya çıkan moral bozukluğu ve hal değişikliğidir. Bahse konu edilen değişiklik ve kırılma kişinin kuvvetini zayıflatır, aktivitesini ve canlılığını azaltır. Râzî, sözlük anlamına geçtikten sonra kelimeye "terk etmek" manası vermeyi tercih etmiştir (Râzî, 2004: 172-173).

Râzî'ye göre hayâ, insanî bir durum olup kusur ve eksiklik ifade ettiği için, Bakara 26. ayet ile "Allah hayâ sahibi ve ikram edendir. Kul ellerini O'na yönelik olarak kaldırdığında onlara bir iyilik bahşetmeden, boş olarak geri döndürmekten hayâ eder" hadisin tevil edilmesi bir zorunluluktur. Zira bu anlamıyla hayâ kavramının Allah hakkında kullanılması söz konusu olamaz. Zira bu tür değişiklikler ancak cisimler hakkında düşünülebilir. Râzî, Allah hakkında hayâ sıfatının kullanılmayacağını iki maddede ele almaktadır. Birincisi cisimlere has olan sıfatlardan kullar için olanlarla Hak Teâlâ nitelendirildiğinde bu, arazların başlangıçlarından ziyade sonları itibariyle düşünülür. Bunun örneği şudur: Hayâ insan için söz konusudur. Ne var ki hayânın bir evveli ve ahiri vardır. Bunun evveli, çirkin / fena olan şeye nispet edilme korkusundan dolayı insanda ortaya çıkan fiziksel değişikliktir. Ahiri ise, insanın daha bu işe kalkışmadan vazgeçmesidir. Allah hakkında hayâ lâfzı kullanılmak istendiğinde, bundan maksat hayânın başlangıcı olan korku değildir. Tam aksine, nihâyeti olan fiili bırakmadır". Râzî hayâ ifadesine başlangıç ve sonuç itibariyle benzerlik arz eden gazap kavramıyla açıklık getirmeye çalıştığı görülmektedir. Şöyle ki; ona göre hayâ gibi gazabın da bir nişanesi ve başlangıcı vardır. Bu ise kalpteki kanının kabarması ve öç alma duygusudur. Kendisine gazap edileni cezalandırmak ise bu duygunun neticesidir. Allah gazap ile nitelendirildiğinde bundan maksat, insanî duygular olan öç alma arzusu ve kalpteki kanın kabarması anlamına olan gazabın başlangıcı değildir. Bilakis amaç onun neticesidir ki, bu da ceza vermektir. Konudaki hakkındaki küllî kaide de budur" (Râzî, 1981: 2/144-145. Ayrıca bk. Râzî, 2004: 173; Beydâvî, 1988: 1/56-57).

İkincisi Râzî, Allah hakkında bu tür nitelermeler doğru değilken, onları Hak Teâlâ'dan olumsuzlamak yoluyla ifade etmek uygun mudur? sorusunun akla gelebileceğini zikreder. Bazılarının, nefiy yoluyla da olsa bu lafızların Allah hakkında kullanılmasını uygun görmediklerini zikreder. Onlara göre 'Yüce Allah nefiy yoluyla vasıflanamaz', tarzında bir ifadenin kullanılması gerekir. Onun için, ilgili durum zikredilmeden, mutlak olarak, "Allah utanmıyor" ifadesini kullanmak doğru değildir. Çünkü bu söylem, adeta Allah için caiz olan bir durum, O'ndan nefyediliyormuş anlamına gelecektir. Kur'an'da "onu ne unutkanlık ne de uyku tutar" (Bakara, 2/255), "doğmamış ve doğrulmamıştır" (İhlas 112/3) gibi mutlak olarak kullanılan her durumun vahiy haricinde genelleştirilmesi mümkün değildir. Bilakis hakikat olan: "Allah hakkında bu mümkün değildir, bu muhaldir", açıklaması yapıldıktan sonra bunları kullanmaktır (Râzî, 2004: 174). Râzî bu hususta diğer bir grubun ise şu görüşte olduğunu nakleder: "Allah'ı bu türden nefiyle vasıflandırmada bir problem bulunmamaktadır. Zira bu sıfatların Allah için söz konusu olması

düşünülemez.” Bu itibarla bunların yokluklarından bahsetmek doğru olup, yapılan bu nefiylerin caiz olması gereklidir. Râzî ise bu çıkarımın doğru olmadığı kanaatindedir. Zira ona göre olmayan bir durumdan bilgi vermenin içerisinde, bu durumun Allah için mümkün mü yoksa mümteni mi olduğu hususunda herhangi bir netlik yoktur. Şayet nefyin sıhhatine işaret eden husus ibarede lafızla birlikte yer almışsa, Allah hakkında şüpheli ortadan kaldırmada fazla açıklama olması açısından bu daha iyi olacaktır (Râzî, 2004: 174).

Netice itibariyle Râzî’ye göre hayâ söz konusu olduğunda bedendeki bir değişiklikten söz edilmektedir. Allah zâtı itibariyle bir cisme sahip olmadığından hayâ duygusunun Allah’a izafesi zihinlerde problem teşkil etmektedir. Müfessirler bedendeki bir değişikliği ifade ettiği için hayânın Allah hakkında imkânsız olabileceğini ifade etmiştir. Çünkü böyle bir değişiklik ancak cisimler hakkında düşünülebilir (Râzî, 1981: 2/145. Ayrıca bk. Kurtubî, 2006: 1/364).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Temel anlamı “utanma duygusu” olan “hayâ”, Allah tarafından insanın fitratına yerleştirilmiş bir duygu olup insanlığın ortak değerlerindedir. Zira Kur’an’da geçtiği üzere bu duyguya tüm peygamberlerde, Hz. Şuayb’ın kızlarında, inananlarda hatta inanmayanlarda rastlanılmaktadır. Kur’an’da Allah’ın hayâsını konu edinen iki ayet dikkatleri çekmektedir. Ahzâb 53. ayette gerçeği bildirme hususunda Allah’ın hayâ etmeyeceği vurgulanmaktadır. Bakara 26. ayette ise müşriklerin Kur’an’da hacimce küçük canlıların örnek olarak gösterilmesini uygun bulmamalarına karşılık Yüce Allah’ın gerçeği açıklamak için cüssesine bakmaksızın her tür canlıyı misal getirmekten hayâ duymayacağı zikredilmektedir. Hz. Peygamber’in konuyla ilgili hadisleri ise hayânın imanla ilişkisine vurgu yapmasının yanında, onun her yönüyle hayır / iyilik olduğuna dikkat çekmektedir.

Bir başlangıca ve sona sahip olan hayâ duygusunun insanî bir vasıf olması noktasında alimler arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. İslâm alimleri arasındaki fikir ayrılığı hayâ sıfatının Allah hakkında kullanılması durumudur. Mâtürîdî, Allah’a hayâ sıfatını caiz görenlerin de caiz görmeyenlerin ayetlere ve hadislere dayanaklarını zikreder. O, hayâ kelimesinin Allah hakkında kullanıldığı durumlarda insanî özellikleri çağrıştıran anlamlarından ziyade “terk etmez” manasının kullanılması gerektiğini ifade eder. Ayrıca Mâtürîdî’ye göre Müslümanlar arasında yaygın kullanıma sahip olmayan ve Allah’a saygıyı zedeleme şüphesi bulunan herhangi bir sıfatla Allah’ı vasıflandırmaktan kaçınmak gerekir. Allah’ın isim ve sıfatlarının Kur’an’da ve hadislerde bulunanlardan ibaret olduğunu savunan İbn Hazm, bu isim ve sıfatlara insanlar tarafından manası güzel olsa bile hiçbir şekilde eklemeye yapılamayacağı kanaatindedir. Bu yüzden o, insanî bir vasıf olan hayâ kelimesinin de Allah için bir sıfat olamayacağını savunur.

İnsanların hayâsı konusuna geniş bir şekilde değindikten sonra Allah’ın hayâ hususuna temas eden Zemahşerî, “Allah hayâ etmez” şeklindeki Kur’an ifadelerinin hakikî anlamdan çok temsîlî olarak anlaşılması gerektiği görüşündedir. Râzî ise hayâ sıfatının Allah hakkında kullanılıp kullanılmayacağı yönündeki karşıt görüşlere temas ettikten sonra bedendeki bir değişikliği ifade eden hayâ sıfatının, birtakım problemlere sebebiyet vereceğinden cismanî özelliklerden uzak olan Allah hakkında kullanılmasından kaçınılması gerektiğini belirtir.

Netice itibariyle, ilgili ayetler ve hadisler göz önüne alındığında hayâ kavramının Allah hakkında kullanılmasında bir sakınca olmadığı ortadadır. Ancak bu, kelimenin insanî duyguları ifade eden “utanma, sıkılma” gibi anlamlarından ziyade, “kötü ve çirkin bir işi yapmayı zatına layık görmeme, daima iyi olanı yapma” şeklinde anlaşılması şartına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akgül, Y. (2020). Edebî tür olarak Garîbu’l-Hadîs, İlahiyat Yayınları, Ankara.
- Aliev, A. (2020). Apostolik Otosefal Kafkas Alban Kilisesi, İlahiyat Yayınları, Ankara.
- Altuntaş, M. (2018). Kur’an Perspektifinden Dünyanın Değeri, Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Aracı, M. A. (2011). “Kur’an’da Hayâ Kavramı”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir. (1957). Kitâbü’t-Temhîd (Nşr.: Richard J. Mc Carthy S.J.), Yy., Beyrut.
- Bauman, Z., Obirek, S. (2018). Tanrı’ya ve İnsana Dair, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Beydâvî, Nâsuruddîn Abdullâh b. Ömer. (1988). Tefsîru'l-Beydâvî (Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. (h. 1313). Kitâbü'l-Esma ve's-Sifât, Yy., Hind.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. (1959). el-İ'tikâd alâ Mezhebi's-Selefi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa', Dâru'l-Ahdi'l-Cedîd, Byy.
- Binol, A. Kur'an'da Beşer ve İnsan. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. (2011). el-Câmiu's-Sahîh, er-Risâle el-Âlemiyye, Beyrut.
- Byung-Chul Han. (2020). Şeffaflık Toplumu (Çev.: Haluk Barışcan), Metis Yayınları, İstanbul.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. (1984). es-Sihâh Tâcü'l-Lügati ve Sihâhi'l-'Arabiyye (Thk.: Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut.
- Cürcânî, S. Ş. (1985). Kitâbu't-Ta'rîfât, Mektebetü Lübnan, Beyrut.
- Düzgün, Ş. A. (2015). Dini Anlama Kılavuzu, Otto Yayınları, Ankara.
- Ebû Hanife. (2011). Fıkhu'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri ile Birlikte) (Haz.: Mustafa Öz), MÜİF. Vakfi Yayınları, İstanbul.
- Fîrûzâbâdî, M. (ty). Besâir Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz (Thk.: Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetü'l-İlmiyye Beyrut.
- Fîrûzâbâdî, M. (1979). Kâmûsu'l-Muhît, el-Heyetü'l-Mısırî, Kahire.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. (1984). el-Maksadü'l-Esmâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ (Thk.: Muhammed Osman el-Huş), Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. (1983). Kitâbü'l-İktisâd fî'l-İ'tikâd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Hindî, Müttakî b. Hüsameddîn. (1985). Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akşvâl ve'l-Ef'âl (Thk.: Bekrî Hayyanî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1985.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. (1979). Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârun), Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. (2017). el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi) (Çev.: H. İbrahim Bulut), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. (1988). Kitâbü'd-Dürrati fîmâ Yecibü İ'tikâdühü, Matbaatü'l-Medenî, Kahire.
- İbn Kayyim Cevziyye. (1972). Medâricü's-Sâlikîn (Thk.: Muhammed Hamid el-Fakî), Yy., Beyrut.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail. (2000). Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, Müessesetü Kurtuba, Kahire.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. (ty). Lisânü'l-'Arab, Yy, Byy.
- İbnü'l-Esîr, M. (ty). en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser (Thk.: Mahmûd Muhammed Tanâhî), Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut.
- İsfehânî, R. (ty). el-Müfredât fî Ğarîbü'l-Kur'ân (Thk.: Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Kadı İyâz. (ty). eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ (Haz.: Suat Cebeci), Rehber Yayınları, Ankara.
- Kurtubî, Şemseddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed İbn Ahmed. (1995). el-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ, Dâru's-Sahâbeti li't-Türâsi Batbatâ, Byy.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (2006). el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risale, Beyrut.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. (2003). Kitâbü't-Tevhîd (Thk.: Bekir Topaloğlu), İsam Yayınları, Ankara.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. (2005). Te'vîlâtü Ehli's-Sünne, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Mukâtil b. Süleyman. (2004). el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Ter.: M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yayınları, İstanbul.
- Mukâtil b. Süleyman. (2003). Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (Thk.: Ahmed Ferid), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut.
- Müslim, Ebü'l Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. (ty). el-Câmiu's-Sahîh, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Mahmûd. (2000). el-'Umde Fi'l-'Akâid (Ter.: Temel Yeşilyurt), Kubbealtı Yayıncılık, Malatya.
- Özler, M. (2015). "İlâhî İsim ve Sıfatlar" (Ed. Ş. Ali Düzgün), Kelam El Kitabı, ss. 229-271, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Purlanta, İ. (2015). "Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10 (1): 635-658.
- Râzî, F. (1981). Mefâtîhu'l-Ğayb, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Râzî, F. (2004). Esâsu't-Takdîs fi 'İlmi'l-Kelâm (Ter.: İbrahim Coşkun), İz yayıncılık, İstanbul.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (2001). Câmi'u'l-beyân 'an Te'vîli âyi'l-Ğur'ân (Thk.: Abdüssind Hasan Yemame), Merkezü'l-Buhûs ve'l-İslâmiyye, Kahire.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa. (ty). el-Câmiu's-Sahîh, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut.
- Yılmaz, O. (2019). İbn Kayyim el-Cevziyye (Hadis Sünnet Anlayışı), Kitap Dünyası, İstanbul.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâsîtî. (1994). Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs (Thk.: Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. (1998). Esâsü'l-Belâga (Thk.: Muhammed Bâsil), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. (2003). el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut.